

УДК 338. 12 : 330. 354 (477)

Пустовойт О.В., канд. екон. наук
провідний науковий співробітник Інституту економіки
та прогнозування НАН України

ЦИКЛИ ДІЛОВОЇ АКТИВНОСТІ НА ВНУТРІШНЬОМУ РИНКУ УКРАЇНИ

Розширено методологію аналізу циклічних коливань ділової активності учасників ринку, досліджено ділові цикли на внутрішньому ринку України в 1991–2009 рр., що були детерміновані його інституційною структурою, проаналізовано вплив зовнішньоекономічної кон'юнктури на їх розвиток. Обґрунтовано гіпотезу, що новий діловий цикл на внутрішньому ринку України може розпочатися за умови реформування його інституційної структури в межах довгострокової антициклічної політики держави та нейтралізації загроз щодо зменшення товарного виробництва, спричинених світовою економічною кризою 2008–2009 рр.

Довгострокове зростання національної економіки є основною метою державної політики кожної країни. Але її досягнення пов'язано з неабиякими складнощами тому, що процес зростання національних економік у межах світового господарства є нестійким. Він, як свідчать сторінки економічної історії різних країн, може втрачати динаміку або перериватися економічним спадом. Для останнього характерні такі явища, як зниження рівня промислового виробництва, зайнятості населення, його доходів та витрат, інвестицій, зростання цін тощо.

Вивчення особливостей економічного зростання України є актуальним напрямком сучасних економічних досліджень. Наприклад, за час існування України як самостійної та незалежної держави її економіка перебувала в стані зростання один раз протягом майже дев'яти років, а кризи¹ – 2 рази більше десяти років. Перша криза, що охопила національну економіку в 1991–1999 рр. виявилась настільки руйнівною, що економіці України не вистачило 9-річного періоду зростання для відновлення обсягів виробництва рівня 1989 р. Її виникнення, як правило, пояснюють трансформаційним спадом, що був притаманний для всіх постсоціалістичних країн. Однак механізм його дії на сьогодні економічна наука ще не пояснила. Наступна криза, що охопила вітчизняну економіку в другому півріччі 2008 р., може виявитися не менш руйнівною. Вона є результатом несприятливої зовнішньоекономічної кон'юнктури. Але причини поглиблення кризових явищ у 2009 р. після стабілізації обсягів експорту вітчизняної продукції залишаються ще не вивченими.

Часто складнощі наукового аналізу коливань зростання національних економік пояснюються відсутністю відповідного соціального запиту від органів державної влади чи суспільства. Напевно, такий аргумент можна використати й відносно України, економіка якої найдовше серед постсоціалістичних країн СРСР перебувала у фазі трансформаційного спаду. Та існування "білих плям" у дослідженні економічного зростання України можна пов'язати ще однією причиною: недосконалість методології аналізу коливань економічного зростання країн, що розвиваються. При підготовці статті ставилося за мету розширити методологію аналізу коливань ділової активності учасників ринку, дослідити ділові цикли на внутріш-

¹ Термін "криза" означає події на ринку, в результаті яких зупиняється його зростання.

ньому ринку України в 1991–2009 рр., що були спричинені його інституційною структурою, проаналізувати вплив кон'юнктури зовнішніх ринків на їх розвиток, обґрунтувати окремі підходи до вибору важелів антициклічного регулювання.

Сучасна теорія економічної динаміки базується на низці припущень. Національна економіка розглядається як сукупність взаємодіючих на ринку мікро-суб'єктів: домогосподарств та підприємств. Поведінка цих суб'єктів відображає не лише їхні інтереси, тактичні та стратегічні плани, а й вплив на них різноманітних обмежень, що, як правило, об'єднують у три основні групи: ресурсні, технологічні, інституційні. За своєю природою обмеження можуть бути як екзогенними, так і ендогенними. Вони здатні розширювати або стискувати економічну діяльність учасників ринку.

Поділ обмежень економічної діяльності учасників ринку на екзогенні та ендогенні має принципове значення в методології наукового аналізу. Екзогенні обмеження можуть бути *випадковими* (що не виключає регулярність їх повторення). Їх виникнення, як і зникнення, є наслідком дії зовнішніх сил, що тимчасово змінюють нормальні умови фізичного доступу до природних та технологічних ресурсів. Наприклад: природні та соціальні катаклізми (засухи, повені, буревії, війни, політичні протистояння тощо), міжнародні торговельні бар'єри, що виникають внаслідок зловживань монопольною владою корпорацій на міжнародних ресурсних ринках, протекціоністських або політично доцільних заборонних заходів урядів тощо.

Та подібні "чинники-катастрофи" мало цікавили вчених через їхню випадкову дію. Увагу економістів притягували "*чинники зростання*", тобто обмеження, що були притаманні процесу розширення економічної діяльності покупців і продавців на ринку, а саме: наявні запаси природних ресурсів, нові технології. Вони мають *нелінійний вплив на економічну діяльність учасників ринку*. Зокрема, великі можливості для зростання економічної діяльності учасників ринку створюють запаси природних ресурсів та нові технології. І навпаки, їх відсутність стискує економічну діяльність на ринку. Фактично вони виконують роль природних та технологічних бар'єрів економічної діяльності людей. За їх допомогою ученими-економістами була здійснена спроба знайти відповіді на запитання: чому переривається кумулятивне зростання чи спад ринків, існує періодичність (циклічність) цих процесів? Розглянемо коротко основні їх підходи до вивчення цих питань.

Формування основ економічного аналізу ресурсних обмежень розвитку національних економік найчастіше пов'язують з іменем видатного українського вченого М.Туган-Барановського. Він започаткував теорію економічного циклу, де довів, що безперервне кумулятивне зростання ділової активності на ринку неможливе через обмежені обсяги інвестиційних ресурсів у національній економіці (обсяг накопиченого позичкового капіталу²). Й.Шумпетер збагатив теорію економічного циклу, довівши, що поштовхом для зростання ділової активності на ринку слугують нововведення, що виводять ринок із стану рівноваги (економічний цикл – це прилив та відлив нововведень³).

² М.Туган-Барановський показав, що кожній кризі обов'язково передують створення великої кількості нових підприємств, тобто збільшення нового основного капіталу. Проте основний капітал розширюється не поступово, а періодичними поштовхами. Їхня природа криється в тому, що вільний грошовий капітал, який накопичується в період застою, досягнувши певного розміру, проникає в промисловість, рухає її, витрачається, і промисловість знову повертається до попереднього стану [1, с. 291–300].

³ Й.Шумпетер, шукаючи пояснення, чому економіка розвивається не плавно, а ривками, дійшов висновку, що об'єктивним чинником хвильового розвитку є масова поява нових комбінацій. Він зазначає, що зростання кон'юнктури починається в одній або декількох галузях (у будівництві залізничних доріг, в електротехнічній і хімічній галузях промисловості) і характеризується засто-

Ресурсні та технологічні чинники коливань ділової активності стали вихідним положенням у методологіях аналізу кризових явищ у національних економіках. Проте за їх допомогою неможливо було пояснити причини різкого стиснення ділової активності на ринку після того, як його учасники адаптуються до нововведень та наближаються до межі повного використання наявних природних ресурсів. Пояснення цієї закономірності за допомогою таких аргументів, як неповнеченість та неупорядкованість дій учасників ринку під час його входження в стан нової рівноваги, було не зовсім переконливим, тому що спиралося тезу про нерациональні рішення продавців і покупців у цей перехідний період [2, с. 412, 415]. У контексті пошуку нових пояснень ученими-економістами було розроблено методології економічного аналізу, що були спрямовані на пошук причин виникнення диспропорцій між попитом і пропозицією на ринку, що виходив із стану рівноваги під дією технологічних чинників та повертався до нього під дією ресурсних обмежень ділової активності.

Грунтовно ці причини були досліджені в роботах Дж.М.Кейнса та його послідовника Е.Хансена, за допомогою таких інструментів аналізу, як: циклічні зміни в граничній ефективності капіталу⁴, дія мультиплікатора (вплив збільшення інвестицій на рівень доходів у галузях, що виробляють капітальні блага, і відповідно на збільшення споживчих витрат), принцип акселерації (вплив змін у попиті на кінцеву продукцію та послуги на збільшення чистих інвестицій) [4, с. 605–607], а також Ф.Хайєка за допомогою такого інструменту, як "примусове заощадження грошей"⁵, Р.Харрода – "лінія підприємницької рівноваги"⁶ [5, с. 127–129].

Розглянуті вище теорії побудовані на припущенні, що під дією зовнішніх поштовхів на ринку породжуються сили, що спричиняють коливання економічної діяльності. Водночас, як не парадоксально, наука до цього часу ще не накопичила доказів, підкріплених статистичними даними, які б підтвердили та описали цикли оновлення основного капіталу в національних економіках або змін технологічних укладів у процесі їх переходу, наприклад, до майбутньої економіки знань. За допомогою цих теорій неможливо пояснити коливання ділової активності в економіках перехідного типу. У структурі їхнього товарного виробництва переважають сировина та напівфабрикати, а не інноваційна продукція, виготовлення якої тісно пов'язане з великими обсягами інвестицій, наукомісткими технологіями тощо. Наприклад, за час економічного зростання 2000–2008 рр. в економіці України не відбулося суттєвого оновлення основних фондів підприємств, як і не спостерігалось "буму" щодо масового інвестування, впровадження інновацій у процес товарного виробництва. Тому ці чинники, напевно, не можна розглядати як домінуючі при поясненні коливань зростання вітчизняної економіки.

суванням нововведень. Підприємства інших галузей можуть копіювати винаходи. У результаті народне господарство втягується в процес реорганізації, який є суттю періоду зростання. Це пояснює чому зростання капіталовкладень є першою ознакою цього періоду. Процес адаптації народного господарства до нововведень є суттю періоду депресії [2, с. 406–407].

⁴ Дж.Кейнс писав, що дійсна величина поточних інвестицій буде намагатися зростати до того часу, поки не залишиться ніяких видів капітального майна, гранична ефективність якого перевищувала б поточну норму проценту [3, с.242].

⁵ Ф.Хайєк доводив, що бум спричиняється "примусовими заощадженнями", які банки видавляють із суспільства шляхом кредитної експансії; і коли "примусові заощадження" закінчуються через обмеженість банківських резервів, позичковий відсоток підіймається вище за дохід, що очікується від нових інвестицій. Так зупинка грошової експансії, породжуючи "скорочення процесу виробництва", зупиняє зростання економіки [4, с.604].

⁶ Р.Харрод писав, що переважний вплив в утворенні буму чи кризи належить відхиленню від лінії розвитку, за якої одержувачі прибутку будуть задоволені тим, що вони вчиняли правильно [5, с.127–129].

Ще одне слабке місце ресурсного та технологічного аналізу полягає у тому, що за його допомогою важко пояснити природу коливань ділової активності в економіках, що не можуть досягнути свого потенціального рівня товарного виробництва. Йдеться про ситуації, коли стиснення ділової активності розпочинається без відновлення обсягів виробництва, що були досягнуті у попередньому періоді. Тобто відбувається хвильове затухання ділової активності протягом довгострокового періоду. Пояснення цієї закономірності, що свого часу було зроблено Д.Хіксом за допомогою низького рівня автономних інвестицій, слабкого мультиплікатора чи акселератора, на наш погляд, не є достатньо переконливими.

Зважаючи на обмежені можливості ресурсного й технологічного підходів до вивчення ділових циклів, економісти звернулися до тематики ендегенних обмежень ділової активності на ринку, що притаманні йому як соціальній системі, що координує економічну діяльність людей. Ендегенні обмеження виникають як наслідок взаємодії структурних елементів ринку. До них відносять: об'єкти обміну (товари, послуги); суб'єкти обміну (продавці і покупці); інституційну структуру (сукупність формальних та неформальних норм⁷ поведінки яких додержуються великі групи людей при здійсненні економічної діяльності).

Перші ендегенні теорії ділових циклів були спрямовані на дослідження такого структурного елементу ринку, як об'єкти обміну. Вони доводили, що рівновага на ринку періодично порушується в результаті зростання невідповідності між обсягом споживчого попиту та капіталу, для виробництва якого потрібен певний час (А.Афталіон), рухом товарно-матеріальних запасів підприємств та збутом продукції на ринку (Р.Хоутрі, Л.Мецлер).

Наприкінці ХХ ст. в працях Е.Петерса, Б.Вільямса, Д.Канемана, А.Тверські почала формуватися ендегенна теорія коливань ділової активності на ринку, що досліджувала такий елемент ринку як суб'єкт обміну. У ній викладено новий підхід до вивчення ділових циклів з позицій нелінійної економічної динаміки (синергетичний метод економічного аналізу). За допомогою цього підходу доводиться, що ринок за своєю природою є хаотичною системою. Вона постійно прагне вийти із стану рівноваги, яка їй невласлива, тому що зупиняє її розвиток. Для ринку характерна непередбачуваність у довгостроковій перспективі та невизначеність у короткостроковому періоді. За цих складних умов інвестори, емітенти, трейдери прогнозують свою діяльність на ринку за допомогою простих правил і в кінцевому підсумку ухвалюють нераціональні рішення[6]⁸.

Водночас використання розглянутих вище ендегенних теорій для пояснення ділових циклів у національних економіках обмежено тим, що вони не пов'язані із зростанням товарного виробництва. Диспропорції в товарорусі, виробництві капітальних благ, паніка та ірраціональні рішення на ринку через брак інформації або негативні очікування його учасників можуть виникнути як під час розширення, так і стиснення ділової активності. Тобто ці теорії аналізують коливання ділової активності на ринку безвідносно до рівня потенційного товарного виробництва.

На наш погляд, природу ділового циклу в періодах, коли економіки не досягають потенціального рівня товарного виробництва, можна пояснити за допомогою

⁷ Під формальними інститутами розуміються норми поведінки, що створюються і контролюються людьми, які спеціально уповноважені на те суспільством (закони, інші правові акти, виконання яких контролюють державні чиновники). Неформальні – загально прийняті та етичні норми поведінки людей.

⁸ Варто відмітити, доказ непередбачуваності коливань ділової активності на ринку породжує проблему академічного визнання цієї методології досліджень, тому що фундаментальні наукові принципи передбачають, що всі явища повторюються і вони є передбачуваними.

інституційної структури (інституційного устрою) ринку⁹. Цей елемент може грати роль пульсара¹⁰ сигналів щодо погравлення чи вповільнення ділової активності в товарному секторі економіки¹¹. Цю місію він здатний виконувати тому, що *дія інституційних ринкових обмежень може змінюватися під впливом попиту споживачів*. Така їх властивість обумовлена тим, що за своєю суттю економічні інститути представляють собою певні соціальні технології координації економічної діяльності людей у національних економіках. Особливість цих технологій полягає в тому, що вони здатні ефективно координувати діяльність продавців на ринку лише в межах тих чи інших величин попиту споживачів. Якщо попит зростає в межах прийнятних величин, інституційний устрій ринку, поряд із новими обмеженнями щодо додаткового споживання виробничих ресурсів у процесі товарного виробництва, формує й додаткові стимули щодо доцільності збільшення виробництва та продажу продукції на ринку. Якщо величина попиту на ринку збільшується понад певні порогові значення відбувається "провал" ринку. Він проявляється в зменшенні результатів ділової активності на ринку. Це є прямим наслідком випереджального зростання інституційних обмежень ділової активності порівняно зі стимулами щодо її розширення. У свою чергу, це спричиняє зменшення масштабів та інтенсивності економічної діяльності учасників на ринку.

Підсумовуючи зазначене вище, можна зробити такий попередній висновок: інституційний устрій ринку має нелінійний вплив на результати ділової активності продавців і покупців. При постійному зростанні попиту на ринку величина інституційних обмежень щодо додаткового виробництва продукції може змінюватися від 0 до ∞ . Це дає підставу моделювати функцію пропозиції на ринку похилою кривою (рис. 1). Обґрунтування цієї гіпотези, з позиції пошуку оптимального рівня інфляції в економіці, здійснено низкою іноземних економістів: М.Сарелом, А.Гошем, С.Філліпсом, М.Ханом, А.Сенаджою, Е.Грошен, М.Швейцером ін. та українським ученим С.Корабліним [9, с. 21–32].

Точка А на кривій *S* графічно на рисунку відображає ситуацію, коли інституційні обмеження ділової активності на ринку відсутні. У процесі товарного виробництва ресурси розподіляються миттєво, а товаровиробники мають змогу так само швидко задовольнити зростаючий попит споживачів. За цієї умови еластичність пропозиції (E_s)¹² наближається до "абсолютної": $E_s \rightarrow \infty$. Це можливо за умови запровадження на ринку нового інституційного устрою, який, порівняно з

⁹ Інституційний устрій ринку формується системоутворювальними інститутами, що регулюють отримання доходу від власності й продажу прав на неї (інститут отримання доходу від власності; інститути продажу прав власності: часово-просторовий, грошей, посередника) та інститутів виробничого використання об'єктів власності (інститути: входу на ринок та виходу з нього; ціноутворення; конкуренції; економічної концентрації) [7, с. 44–55].

¹⁰ Поняття "пульсар" у природничих науках використовується для позначення космічного джерела радіо, оптичного, рентгенівського, гамма випромінювання, що приходить на Землю у вигляді періодично повторювальних сплесків (імпульсів).

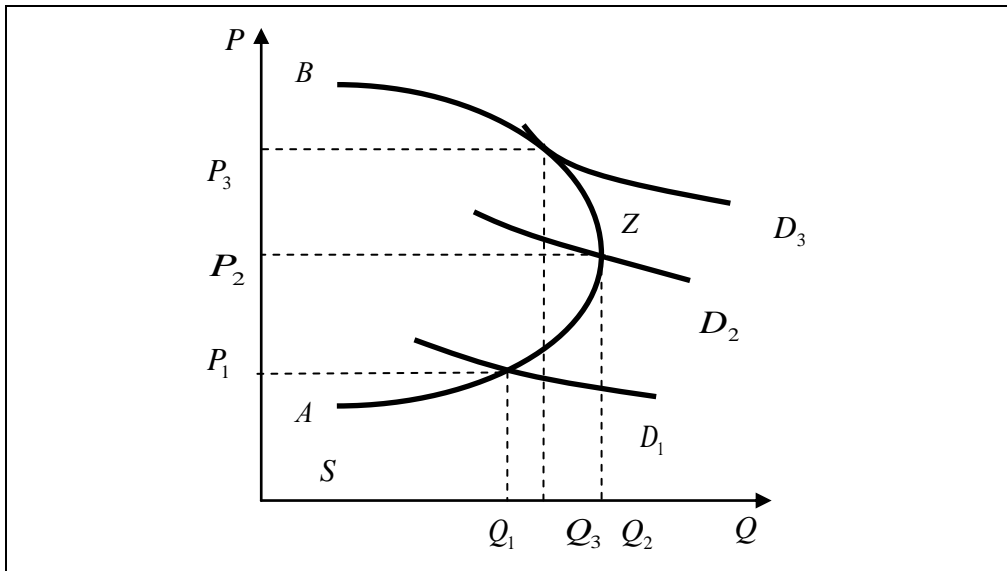
¹¹ Припущення, що інституційна структура внутрішнього ринку може виконувати роль автономного чинника коливань економічного зростання національної економіки, певним чином підтверджують емпіричні дослідження фахівців Всесвітнього Економічного Форуму. Вони, при рейтингуванні країн за Глобальним індексом конкурентоспроможності, інституційні чинники розглядають як такі, що справляють найбільший вплив на економіку держав, що розвиваються [8, с. 22].

¹² Еластичність пропозиції (E_s) – ступінь зміни пропозиції товарів на ринку залежно від зміни рівня цін. Коефіцієнт еластичності пропозиції розраховується як відношення пропозиції продукції на ринку (%) до зростання (зменшення) рівня цін (%). E_s = відносна зміна / відносна зміна рівня цін на неї. Абсолютно нееластична пропозиція ($E_s = 0$) характеризує ринкову ситуацію за якої ніяка зміна продажної ціни не впливає на зміну пропозиції продукції на ринку. Абсолютно еластична пропозиція ($E_s \rightarrow \infty$) характеризує ринкову ситуацію, за якої незначна зміна продажної ціни призводить до необмеженої пропозиції продукції на ринку.

попереднім, створив потужні стимули для товаровиробників щодо задоволення зростаючого попиту споживачів.

Точка Z на кривій S графічно відображає ситуацію, коли інституційні обмеження на ринку набули такої величини, що товаровиробники втрачають мотиви щодо залучення в процес виробництва додаткових обсягів виробничих ресурсів при зростанні попиту споживачів. За цієї умови еластичність пропозиції на ринку становить: $E_s = 0$.

Після точки Z на кривій S графічно відображена ситуація, коли інституційні обмеження із чинника *вповільнення* темпів зростання результатів ділової активності перетворилися на чинник її *зменшення*. У підсумку, зростання попиту на ринку супроводжується зменшенням пропозиції продукції. За цих обставин еластичність пропозиції набуває від'ємного значення та в точці B наближається: $E_s \rightarrow -\infty$ ¹³. За цих умов інституційний устрій ринку потребує термінових змін тому, що він не здатний ефективно виконати роль координатора товарного виробництва. Як свідчить економічна історія країн, його роль можуть перебрати планово-централізована система господарювання, натуральні господарства тощо.

Умовні позначення:

крива попиту D_1, D_2, D_3 – кількість продукції, на яку за різного рівня цін, пред'явлено попит на ринку; крива S – кількість продукції, яку за різного рівня цін запропоновано до продажу на ринку; P_1, P_2, P_3 – ціна за одиницю продукції на ринку; Q_1, Q_2, Q_3 – кількість продукції, що реалізована на ринку за рівня цін P_1, P_2, P_3 .

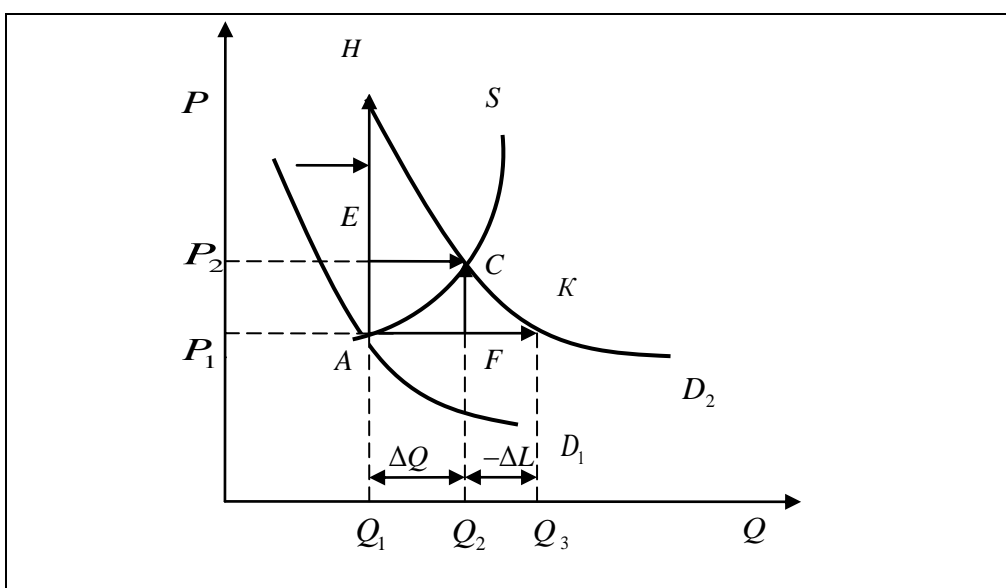
Рис. 1. Пропозиція продукції на ринку при високих темпах зростання попиту

Якщо величини інституційних стимулів та обмежень розрахувати в частках обсягу ринку вздовж кривої пропозиції S , то це відкриває можливість кількісної оцінки впливу ринкового інституційного устрою на ділову активність учасників ринку. Спробуємо розрахувати ці величини для окремої точки на кривій пропозиції S за допомогою економічного моделювання. Для наочності скористаємося рис. 2.

На рисунку відображено процес зростання попиту на ринку з рівня D_1 до D_2 . У результаті задоволений попит досяг величини C на кривій D_2 , а обсяг виробництва та реалізації продукції – Q_2 . Її загальна вартість становила: $W_q = Q_2 \times P_2$.

¹³ Знак "мінус" означає, що при зростанні попиту на ринку пропозиція продукції на ньому зменшується.

Додатковий попит, що був задоволений на ринку під дією ринкових стимулів, характеризує приріст пропозиції продукції на ринку порівняно з попереднім періодом $\Delta Q (\Delta Q = Q_2 - Q_1)$. Додатковий попит, що не був задоволений на ринку через інституційні обмеження, характеризує відрізок CK на кривій D_2 . Обсяг продукції, що не надійшов на ринок становить ΔL одиниць продукції ($\Delta L = Q_3 - Q_2$). Він показує, на яку величину потенціально зменшилася пропозиція продукції на ринку під дією інституційних обмежень. Їх виникнення є наслідком недосконалості системних ринкових інститутів, що регулюють виробниче використання об'єктів власності (інститути: входу на ринок і виходу з нього; ціноутворення; конкуренції; економічної концентрації).

Умовні позначення:

крива попиту D_1, D_2 , – кількість продукції, на яку за різного рівня цін, пред'явлено попит на ринку; крива S – кількість продукції, яку за різного рівня цін запропоновано до продажу на ринку; P_1, P_2 , – ціна за одиницю продукції на ринку; Q_1, Q_2 , – кількість продукції, що реалізована на ринку за рівня цін P_1, P_2 ; Q_3 – кількість продукції, що могла бути реалізована на ринку при зростанні попиту до D_2 та збереження величини інституційних обмежень на рівні попереднього періоду; ΔQ – кількість одиниць продукції, на яку збільшився обсяг ринку при зростанні попиту до D_2 ; $-\Delta L$ – кількість одиниць продукції, що при зростанні попиту до D_2 потенціально не була реалізована на ринку через обмеження його інституційного устрою.

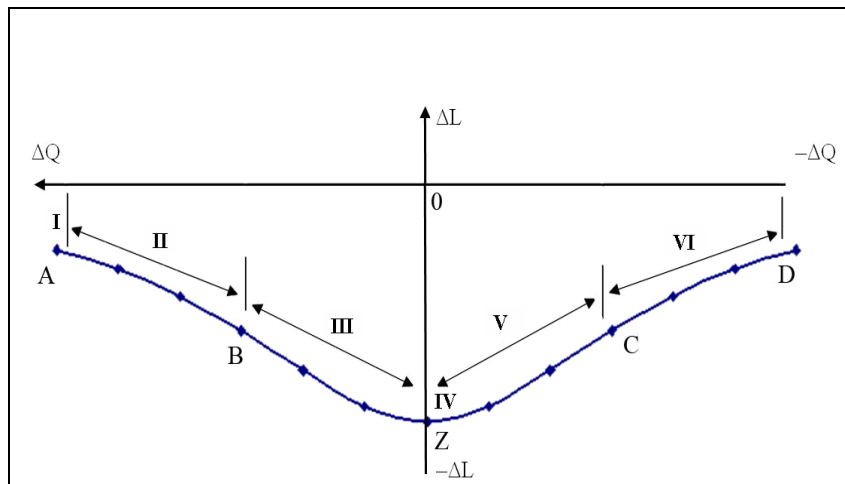
Рис. 2. Економічні ефекти функціонування ринку при високих темпах зростання попиту

Як бачимо на рисунку, що $\Delta Q > |-\Delta L|$. Це є підставою для висновку, що ринок не вичерпав свої можливості задоволення зростаючого попиту споживачів. Обсяг потенціального зменшення ринку під дією інституційних обмежень є значно меншим порівняно з обсягом його приросту під дією ринкових стимулів. Зважаючи на це, можна стверджувати, що при зростанні попиту ринковий інституційний устрій є чинником пожевлення та збільшення результатів ділової активності учасників ринку.

Аналогічно, за наведеною вище моделлю, показники ΔQ та ΔL можна розрахувати після точки Z на кривій S . Такі розрахунки свідчать, що при зростанні попиту після точки Z , інституційний устрій перетворюється на чинник спаду та зменшення результатів ділової активності учасників ринку. Це відбувається тому, що в точці Z на кривій S інституційні обмеження на ринку досягають такої величини

ни, що ринкові стимули не мотивують товаровиробників збільшувати обсяги виробництва продукції при зростанні попиту споживачів. Пояснити цей феномен можливо лише з позиції неінституціональної теорії. Якщо величина попиту на ринку зростає понад граничні можливості пропозиції продукції, то рівень цін на неї перестає виконувати роль ринкового індикатора ефективного використання наявних виробничих ресурсів. За цих умов не всі суб'єкти ринку мають змогу реально оцінити переваги та недоліки різних альтернативних варіантів розподілу виробничих ресурсів у процесі товарного виробництва. Тому серед них зростає невизначеність, дефіцит інформації, кількість помилок стосовно шляхів максимізації власної вигоди, що призводить до зростання рівня трансакційних витрат на ринку. У результаті значна частина виробничих ресурсів відволікається зі сфери товарного виробництва у сферу товарного обігу. Тому товаровиробники, маючи достатні обсяги виробничих ресурсів для підтримання сталої пропозиції продукції на ринку, починають зменшувати обсяги її виробництва та реалізації.

Показники ΔQ та ΔL , розраховані вздовж кривої АВ (рис. 3), можна використати для побудови траєкторії ділової активності учасників ринку, що змінюється під дією ринкової інституційної структури впродовж її життєвого циклу, тобто від моменту запровадження до моменту реорганізації. На рис. 3 траєкторія графічно відображена у формі кривої AD.

Умовні позначення:

ΔQ – кількість одиниць продукції, на яку збільшився обсяг ринку при зростанні попиту; ΔL – кількість одиниць продукції, що при зростанні попиту потенціально не була реалізована на ринку через обмеження його інституційного устрою; AD – крива зміни результатів ділової активності учасників ринку під дією ринкової інституційної структури впродовж її життєвого циклу; I–VI – фази ділового циклу спричиненого інституційною структурою ринку.

Рис. 3. Траєкторія ділової активності учасників ринку впродовж життєвого циклу ринкової інституційної структури

Порівняльний аналіз показників ΔQ та ΔL дає змогу закономірності зміни економічної діяльності учасників ринку, що детермінуються його інституційною структурою, представити у вигляді шести фаз ділового циклу¹⁴. На II і III фазах

¹⁴ В економічній науці закономірності протікання ділових циклів на ринках описуються за допомогою ідентичних для них фаз (періодів), що послідовно змінюють одна одну. Залежно від методології економічного аналізу вчені описують діловий цикл за допомогою різної кількості фаз. Наприклад, А.Бернс, У.Мітчелл закономірності розвитку економічного циклу описали за допомогою таких коротких та довгих у часі фаз. Вони розглядали вершини та низини синусоподібної кривої сукупної економічної діяльності як критичні розмежувальні пункти циклу. З цієї позиції найдовші періоди циклу були поділені на два відріз-

циклу, зростання ринкового попиту спричиняє розширення ділової активності учасників ринку та зростання товарного виробництва. Водночас, на V і VI – зменшення через зростанням трансакційних витрат його учасників. Точка A і Z відповідають I і IV коротким перехідним фазам, де спостерігається сталий рівень ділової активності та відновлення простого товарного виробництва. Детальний опис фаз ділового циклу наведений у таблиці.

Таблиця

Фази ділового циклу детерміновані інституційним устроєм ринку

Фази ділового циклу	Оціночні показники: $\Delta Q, \Delta L$	Ділова активність учасників ринку
I фаза <i>Відродження</i> ($I_r = \Delta L$)	$0 = \Delta Q$	Інституційний устрій ринку зазнав системних змін. Його основна перевага порівняно з попереднім, створення сильних стимулів для товаровиробників щодо задоволення наявного попиту споживачів. На ринку розпочинається процес простого товарного виробництва. Ринок перебуває у стані рівноваги
II фаза <i>Прискорене зростання</i> ($I_r > 0$) ($I_r = 0$)	$0 < \Delta Q,$ $\Delta Q > \Delta L $	Попит споживачів на ринку динамічно зростає. Ринкові стимули, порівняно з обмеженнями, є домінуючим чинником, що заохочує товаровиробників реагувати на зростаючий попит споживачів. На ринку розпочинається процес розширеного товарного виробництва. Ринок переходить у стан нерівноваги
	$0 < \Delta Q,$ $\Delta Q = \Delta L $	Величина зростання обсягу ринку під дією ринкових стимулів зрівнюється з абсолютною величиною його потенціального зменшення під дією інституційних обмежень
III фаза <i>Уповільнене зростання</i> ($0 > I_r > \Delta L$)	$0 < \Delta Q,$ $\Delta Q < \Delta L $	Ринкові обмеження перетворюються на домінуючий чинник, що стримує товаровиробників оперативно реагувати на зростаючий попит споживачів. Величина потенціального зменшення обсягу ринку під дією інституційних обмежень починає перевищувати величину його реального зростання. Ця тенденція є наслідком недосконалості системних ринкових інститутів, що регулюють сферу товарного виробництва (інститути: входу на ринок та виходу з нього; ціноутворення; конкуренції; економічної концентрації)
IV фаза <i>Рецесія</i> ($I_r = \Delta L$)	$0 = \Delta Q,$ $\Delta Q > \Delta L$	Ринкові обмеження досягають максимальної величини й перетворюються на чинник, що унеможливає збільшення пропозиції продукції під дією ринкових стимулів. На ринку розпочинається процес простого товарного виробництва
V фаза <i>Уповільнений спад</i> ($0 > I_r, \Delta Q > \Delta L$)	$0 > \Delta Q,$ $\Delta Q > \Delta L$	На ринку переривається процес простого товарного виробництва. Максимальна величина потенціального зменшення обсягу ринку під дією інституційних обмежень частково перетворюється на реальну через зростання трансакційних витрат його учасників. Ці витрати є неціновим чинником зменшення пропозиції продукції на ринку. Вони виникають через недосконалість системних ринкових інститутів, що регулюють сферу товарного обігу (інститути: отримання доходу від власності; інститути продажу прав власності: часово-просторовий, грошей, посередника)
	$0 > \Delta Q,$ $\Delta Q = \Delta L$	Величина реального зменшення обсягу ринку через трансакційні витрати його учасників досягає величини потенціального зменшення, спричиненого дією інституційних обмежень
VI фаза <i>Прискорений спад</i> ($0 > I_r, \Delta Q < \Delta L$)	$0 > \Delta Q,$ $\Delta Q < \Delta L$	Через високі темпи зростання трансакційних витрат покупців і продавців, величина реального зменшення обсягу ринку починає перевищувати потенціальну. Обсяг пропозиції продукції на ринку зменшився настільки, що запаси наявних виробничих ресурсів є достатніми для задоволення практично всіх змін у попиті споживачів. Ринок перебуває у стані нерівноваги. Реформування системних інститутів, що спричиняють збільшення трансакційних витрат учасників ринку, стає основною умовою відновлення процесу простого товарного виробництва та відновлення стану рівноваги

ки: фаза *експансії*, що простиралась від низини до вершини, і фаза *стискування*, що простиралась від вершини до низини. На низині й вершині вчені виділили поворотні точки. Нижній поворотній точці відповідає фаза *відродження*, що швидко переходить у фазу експансії. Верхній поворотній точці відповідає фаза *рецесії*, що швидко переходить у фазу стискування [4, с. 58]. В.Геєць закономірності розвитку ділової активності описав за допомогою таких фаз як: пожвавлення, піднесення, кризи та депресії [10, с. 56].

Показники ΔQ та ΔL дають можливість графічно відобразити протікання не лише фаз, а й ділових циклів. Фактично за їх допомогою можна побудувати траєкторію циклічних коливань ділової активності учасників ринку, спричинених зміною його інституційної структури. Для цього доцільно використати один композитний показник, який би характеризував підсумковий баланс впливу стимулів та обмежень на результат ділової активності. Розрахунок його величини можна здійснити за формулою:

$$I_r = \Delta Q + \Delta L,$$

де: I_r – показник підсумкового балансу ринкових стимулів та обмежень ділової активності, що продукуються інституційною структурою ринку.

Показник I_r дає можливість охарактеризувати:

1. Протікання в часі II, III, та V, VI фаз ділового циклу:

$I_r > 0$ – ринок здатний оперативно задовольняти зростаючий попит споживачів за рахунок збільшення виробництва додаткової продукції (II фаза ділового циклу);

$I_r < 0$ – ринок не здатний оперативно задовольняти зростаючий попит споживачів. За цієї умови можливі такі сценарії подій:

- ринок більшу частину зростаючого попиту споживачів задовольняє за рахунок збільшення рівня цін, а не виробництва додаткової продукції ($0 > I_r > \Delta L$) (III фаза ділового циклу);
- ринок не реагує на зростання попиту споживачів. Темпи зростання незадоволеного попиту на ньому перевищують темпи зменшення товарного виробництва ($0 > I_r, \Delta Q > \Delta L$) (V фаза ділового циклу);
- ринок не реагує на зростання попиту споживачів. Темпи зменшення товарного виробництва на ньому перевищують темпи зростання незадоволеного попиту ($0 > I_r, \Delta Q < \Delta L$) (VI фаза ділового циклу);

2. Моменти настання I і IV перехідних фаз ділового циклу:

$I_r = \Delta L$ – на ринку розпочався процес простого товарного виробництва.

Окремі значення показника I_r для різних фаз ділового циклу відображені в таблиці.

Теоретичне обґрунтування гіпотези, що інституційний устрій ринку спричиняє цикли ділової активності, має і прикладне значення. Розрахувавши показники ΔQ та ΔL для реального ринку, можна побудувати його інституційну траєкторію, виокремити на ній протікання фаз та ділових циклів упродовж певних часових періодів. Це дає можливість прогнозувати зміни в майбутній діловій активності, обґрунтовувати заходи антициклічної політики, відокремлювати їх від антикризових, що розробляються для нейтралізації випадкових екзогенних чинників, що можуть час від часу вповільнювати або навіть зупинити економічне зростання. Спробуємо застосувати методологію цього аналізу для вивчення ділової активності на внутрішньому ринку України, щоб пояснити причини коливань зростання вітчизняної економіки 1991–2009 рр.

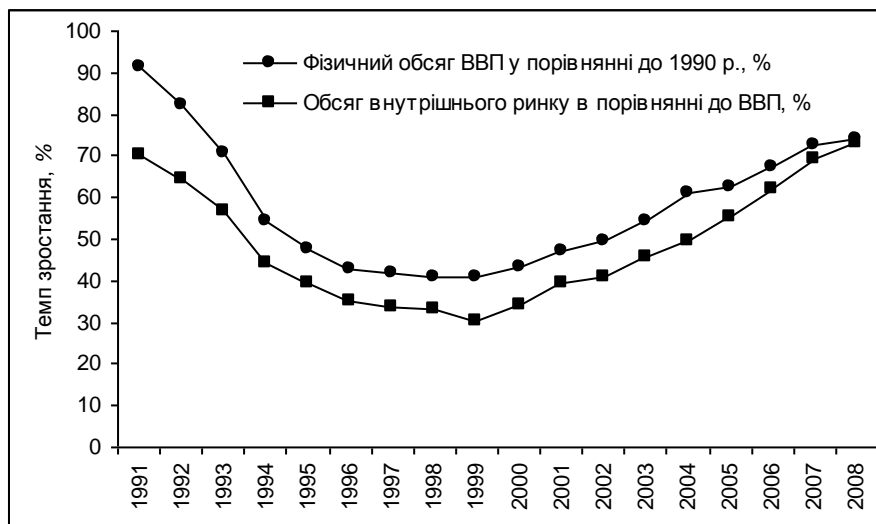
Внутрішній ринок України справляє домінуючий вплив на розвиток економіки України. Кількісно оцінити координуючу роль внутрішнього ринку у вітчизняній економіці можна шляхом порівняння обсягів внутрішнього ринку та ВВП.

На рис. 4 відображені величина ВВП у порівнянні з 1990 р., та обсяг внутрішнього ринку¹⁵ в порівнянні з ВВП. Дані рисунку показують, що в 1991–

¹⁵ Поняття "внутрішній ринок" широко використовується в економічній літературі, але не має загальноприйнятого визначення. У цій роботі внутрішній ринок національної економіки розглядається як сукупність галузевих ринків, на яких домогосподарства, підприємства та держава задовольняють платоспроможний попит на товари та послуги в т.ч. імпорти.

За товарною структурою внутрішній ринок поділяється на три основні сектори: ринки товарів кінцевого споживання (споживчі, інвестиційні товари); послуг; ринки виробничих ресурсів (первинних і оброблених природних ресурсів, трудових ресурсів, фінансових ресурсів). Попит на ринках виробничих ресурсів є похід-

2008 рр., обсяг внутрішнього ринку в порівнянні до ВВП у середньому на рік становив 82,2%. Однак протягом 2006–2008 рр. цей показник збільшився до 92,0%. Це означає, що лише 8% потреб населення України задовольняється поза внутрішніми ринками товарів і послуг.

Рис. 4. Величина внутрішнього ринку в порівнянні до ВВП України в 1991–2008 рр.

Але відносна кількісна оцінка обсягу внутрішнього ринку України не дає ніякого уявлення про цикли ділової активності, що генерує його інституційний устрій. Їх можна виявити шляхом аналізу траєкторії циклічних коливань ділової активності на внутрішньому ринку України в 1991–2008 рр. Вона побудована на основі показника I^r ¹⁶ та графічно відображена на рис. 5.

ним від ринків товарів і послуг кінцевого споживання. Ураховуючи цю закономірність, обсяг внутрішньому ринку національної економіки розраховується як сума товарів і послуг, що можуть і готові придбати для кінцевого споживання домогосподарства, підприємства та органи державного управління за певного рівня цін. Основна складність цієї методики полягає у тому, що вона передбачає оцінку ринкової вартості лише тієї продукції, випуск якої регулюється ринком. Всю продукцію кінцевого споживання в національній економіці можна поділити на три групи. Перша – це "ринкова" продукція: товари і послуги, що перебувають в обігу на внутрішніх галузевих ринках. Другу групу утворює продукція, що виробляється для власного кінцевого споживання: продукція, яка виготовляється в господарствах населення для власного споживання; послуги з будівництва житла власними силами, послуги щодо проживання у власному житлі та ін. Третю групу утворює інша "неринкова" продукція: матеріальні блага та послуги, що надаються безоплатно, або за цінами, що не є економічно обґрунтованими. Наприклад, безкоштовні освіта та медичне обслуговування, розвиток науки, культури, мистецтва, обороноздатності країни, підтримання громадського порядку ін. Виробництво продукції, що утворює другу й третю групу, в кожній національній економіці регулюється не ринковим механізмом, а потребами її резидентів та обсягами матеріальних ресурсів держави.

Розрахунок обсягу внутрішнього ринку України здійснено на основі вартості лише "ринкової" продукції, що входить до першої групи за формулою: $ВВП + імпорт товарів і послуг - експорт товарів і послуг - кінцеві колективні споживчі витрати - вартість спожитої продукції домогосподарствами, що отримана з особистого підсобного господарства та від самозаготівель$. При розрахунках обсягу внутрішнього ринку в 1991–1998 рр. через відсутність статистичної інформації щодо структури сукупних ресурсів домогосподарств, частка вартості спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та від самозаготівель у структурі ВВП розрахована на рівні 1999 р.

¹⁶ Показник розраховано за формулою $I^r = (\Delta Q^i + \Delta L^i) / Q^{i-1} \times 100\%$, де I^r – показник результату ділової активності учасників ринку в i -му періоді; ΔQ^i – темпи зростання обсягу ринку при зростанні попиту в i -му періоді; ΔL^i – темпи зростання обсягу продукції в i -му періоді, що при зростанні попиту потенціально не була реалізована на ринку через обмеження його інституційного устрою; Q^{i-1} – обсяг ринку в періоді, що передував i -му.

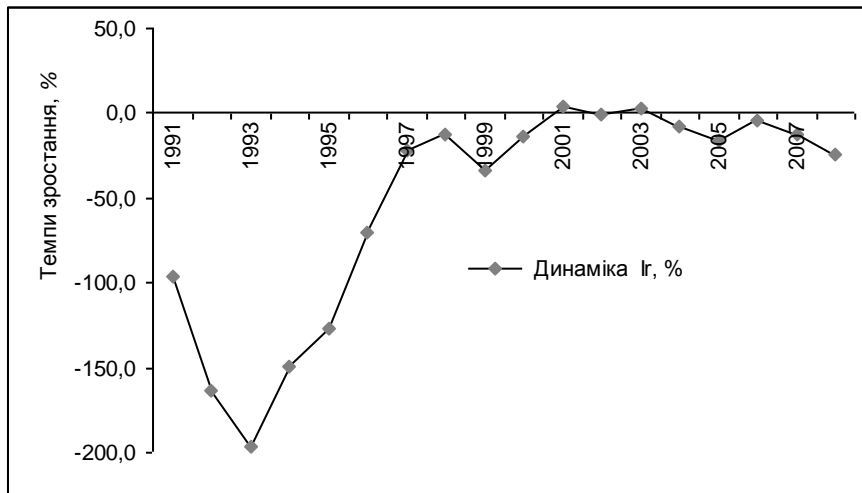

Рис. 5. Траєкторія циклічних коливань ділової активності на внутрішньому ринку України в 1991–2008 рр.

Спробуємо за допомогою показника I^r встановити початок сучасного ділового циклу, виокремити фази його розвитку.

Протягом 1991–1999 рр. на внутрішньому ринку розвивався попередній діловий цикл у межах V фази: "уповільнений спад результатів ділової активності". У цей період ринок не реагує на зростання попиту споживачів, на ньому зменшуються обсяги виробництва та реалізації продукції ($0 > I^r$, $\Delta Q^i/Q^{i-1} > \Delta L^i/Q^{i-1}$).

Основне питання, що не має остаточної відповіді: які чинники спричинили трансформаційний спад в економіці України, що був одним із найбільш затяжних серед країн СНД? Це питання є актуальним і сьогодні тому, що теорія економічної динаміки побудована на постулаті – нові економічні інститути, що запроваджуються, завжди є ефективнішими, ніж попередні. Якщо ні, то сенс економічних реформ відсутній. Пошук відповіді на нього, безумовно, потребує окремого наукового дослідження. У межах даної статті здійснюється спроба лише окреслити можливі підходи до його проведення.

В економіці України як складовій частині економічного потенціалу СРСР фаза вповільненого спаду розпочалася в 1990 р. У цей рік вітчизняна економіка пройшла коротку фазу рецесії й вступила у фазу вповільненого спаду, про що свідчить зменшення ВВП України на 3,6% [11, с. 237, 238]. Ця фаза в 1991–1993 рр. була продовжена під дією такого екзогенного чинника, як падіння попиту на продукцію вітчизняних підприємств на традиційних зовнішніх ринках. Фактично це був перший в історії незалежної України потужний зовнішній "шок", що протягом трьох років поглиблював кризові явища на внутрішньому ринку вітчизняної економіки. Найбільший спад продажу української продукції відбувся в 1991–1993 рр. Наприклад, експорт вугілля, базової продукції хімічної промисловості, автобусів, автомобілів вантажних, тракторів, екскаваторів, верстатів металорізальних, іншої продукції машинобудування зменшився в 2–5 разів, холодильних установок – більш ніж у 8 разів тощо [12, с. 22–24; 13, с. 36–38]. У результаті скорочення експортних поставок продукції, рівень доходів резидентів внутрішнього ринку України постійно зменшувався, що мало б скорочувати величину сукупного попиту на ньому.

Дія зазначеного вище екзогенного чинника була припинена лише в 1994 р. Протягом цього року відбулося перше значне зростання експорту з 7817 до

16641 млн дол. США [14, с. 41]. Проте збільшення доходів експортерів більш ніж удвічі не стало чинником відновлення зростання внутрішнього ринку. *Причиною цього стала складність і незадовільна якість ринкових реформ.* Про це свідчить, наприклад, величина незадоволеного попиту на внутрішньому ринку. У 1993 р. вона досягла рекордного значення й в 29,4 раза перевищила величину обсягу внутрішнього ринку, що була досягнута в попередньому році. За цих умов в економіці України різко зросли трансакційні витрати і відповідно дезорганізація процесу товарного виробництва. Тож у 1994 р. обсяг внутрішнього ринку зменшився на максимальну величину – 21,9% порівняно з попереднім роком.

Ринкові реформи почали давати перші позитивні результати в економіці України лише в 1997 р. Але вони не стали чинником переходу внутрішнього ринку у фазу "відродження" та відновлення на ньому процесу простого товарного виробництва. *Причини цього вбачаються в тому, що на внутрішньому ринку розпочався процес адаптації його резидентів до нового ринкового інституціонального устрою.* Про це свідчить той факт, що протягом 1997–1998 рр. на внутрішньому ринку спостерігалось як зменшення обсягів незадоволеного попиту його резидентів, так і їхніх трансакційних витрат. Про останнє свідчить таке: якщо в 1996 р. зменшення обсягу внутрішнього ринку становило – 11,2% порівняно з попереднім роком, то в 1997 р. – 4%, 1998 р. – 1,1%.

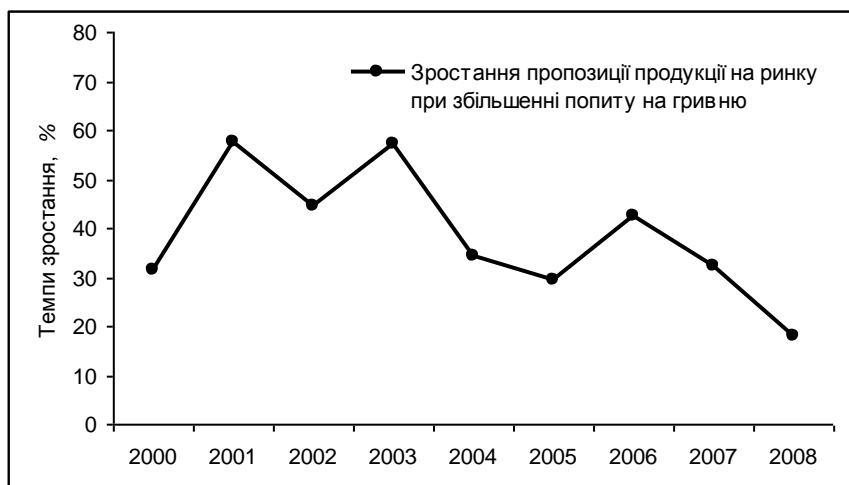
Однак у 1999 р. внутрішній ринок не ввійшов у фазу відродження. На заваді стала фінансова криза 1998–1999 рр. Під її дією, починаючи з вересня 1998 р., внутрішній ринок України зазнав повторного зовнішнього "шоку", який продовжив фазу його уповільненого спаду в 1999 р. Частково про його наслідки свідчить той факт, що протягом 1998–1999 рр. обмінний курс гривні щодо долара США зменшився в 2,74 раза. У 1999 р. обсяг внутрішнього ринку зменшився на -8,1% порівняно з попереднім роком, а незадоволений попит на ньому зріс на -25,1%. Тим часом зовнішній "шок" 1998–1999 рр., продовживши фазу уповільненого падіння, створив сприятливі умови для входу внутрішнього ринку у фазу "відродження". Коротко ланцюг причинно-наслідкових зв'язків виходу економіки України із кризи 1990–1999 рр. можна побудувати в такій послідовності: зміна інституту грошей внаслідок девальвації гривні; зростання за рахунок девальваційного резерву¹⁷ рентних доходів експортерів і підприємств, що здійснювали імпортозаміщення на внутрішніх товарних ринках; установлення більш чітких орієнтирів щодо здійснення економічної діяльності для вітчизняних підприємств, зменшення рівня їх ринкової дезорієнтації та величини трансакційних витрат; збільшення виробництва вітчизняної продукції кінцевого споживання на внутрішньому ринку; мультиплікаційний вплив цих галузей на активізацію виробництва в цілому; відновлення простого товарного виробництва.

У січні 2000 р. на внутрішньому ринку України розпочався сучасний діловий цикл. Протягом цього місяця ринок пройшов I фазу "відродження" і вступив у II фазу: "прискорене зростання результатів ділової активності". Наприклад, як показують розрахунки, в 2000–2008 рр. середні щорічні темпи його зростання становили 10,4%. За підсумками 2008 р. обсяг внутрішнього ринку досяг 94,6% рівня 1990 р. Це зменшило залежність розвитку економіки України від кон'юнктури зовнішнього ринку. У 2000 р. питома вага експорту в структурі ВВП становила 62,4%, 2008 р. – 47,0% [15]. *Основне питання, на яке немає остаточної відповіді: у якій фазі розвитку перебуває сучасний діловий цикл, що розпочався на внутрішньому ринку України в 2000 р.?*

¹⁷ Девальваційний резерв – різниця в рівнях цін між вітчизняними та іноземними товаровиробниками, що виникає на внутрішньому і зовнішньому ринках внаслідок девальвації національної валюти.

Фаза прискороного зростання продовжувалася на внутрішньому ринку України протягом 2000–2003 рр. Наприклад, у 2001–2003 рр. середня щорічна величина показника $\dot{I}r = 1,9\%$, тобто $\dot{I}r > 0$. Разом з тим, у 2004 р. на внутрішньому ринку розпочалася нова III фаза сучасного ділового циклу: "уповільнене зростання результатів ділової активності". Протягом 2004–2008 рр. середня щорічна величина показника $\dot{I}r = -10,2\%$, тобто $0 > \dot{I}r > \Delta L^i/Q^{i-1}$.

Більш наочно зміну фаз результативності ділової активності на внутрішньому ринку характеризує величина пропозиції продукції на ринку при зростанні сукупного попиту. Результати дослідження останньої представлено на рис. 6 у вигляді діаграми, що характеризує щорічну зміну пропозиції продукції на ринку при зростанні сукупного попиту на гривню.

Рис. 6. Зростання сукупної пропозиції на внутрішньому ринку України в 2000–2008 рр., %

Не вдаючись до поглибленого аналізу зауважимо, що протягом 2001–2003 рр. при зростанні сукупного попиту на гривню пропозиція продукції щорічно збільшувалася в середньому на 0,53 грн, у 2004–2008 рр. – на 0,31 грн. Особливо ситуація загострилася в 2008 р., коли цей показник становив лише 0,18 грн. Іншими словами, дані рисунку свідчать, що в 2008 р., при зростанні сукупного попиту на гривню, пропозиція продукції на внутрішньому ринку збільшувалася на 18%, а темпи його потенціального зменшення становили відповідно 82%. Проявом цього в економічній системі були високі темпи інфляції. Наприклад, за підсумком 2008 р., в Україні індекс споживчих цін (грудень до грудня попереднього року) становив 122,3% [16].

Аналіз зміни пропозиції продукції на ринку при зростанні сукупного попиту додатково наочно підтверджує зазначені вище висновки, що в 2004–2008 рр. внутрішній ринок почав розвиватися в межах третьої фази ділового циклу: "уповільнене зростання результатів ділової активності". Для цієї фази є характерним те, що обмеження інституційного устрою ринку перетворюються на домінуючий чинник, що стримує товаровиробників оперативно реагувати на зростаючий попит споживачів. Саме під його дією на внутрішньому ринку, починаючи з 2004 р., почала зростати розбалансованість між темпами зростання сукупного попиту та сукупної пропозиції. Найбільш інтенсивно ця тенденція розвивалась на внутрішніх ринках м'ясної та молочної продукції.

Однією з основних причин накопичення незадоволеного попиту споживачів на внутрішньому ринку України було зменшення продуктивності використання наявних виробничих ресурсів. Дослідження цієї тенденції показало, що, починаючи з 2004 р., на внутрішньому ринку щорічно зменшувалося виробництво вітчизняних інвестиційних та споживчих товарів на одиницю витрачених первинних природних ресурсів. Зазначені вище негативні тенденції розвитку внутрішнього ринку слугували підставою для наукового обґрунтування висновків про доцільність вдосконалення його інституційного устрою¹⁸.

Проте в IV кварталі 2008 р. інерційний розвиток ділового циклу на внутрішньому ринку України було перервано під дією зовнішніх чинників. У жовтні 2008 р. внутрішній ринок України зазнав руйнівного впливу нового зовнішнього "шоку". З цього періоду економічна криза у світовому господарстві перетворилася на зовнішній чинник, що мав домінуючий вплив на результати ділової активності резидентів внутрішнього ринку. *Основне питання, що потребує пошуку відповіді: світова економічна криза, що справляє домінуючий вплив на розвиток внутрішнього ринку з IV кварталу 2008 р., у майбутньому започаткує новий діловий цикл в економіці України чи прискорить закінчення фази уповільненого зростання сучасного циклу?* Актуальність цього питання визначається таким. Після закінчення кризи у світовому господарстві в першому випадку Україну очікує прискорене економічне зростання, у другому – затухаюче економічне зростання та перехід до V фази сучасного ділового циклу: "уповільнений спад результатів ділової активності" з усіма супутніми для неї негативними наслідками. Для відповіді на це основне питання доцільно проаналізувати основні тенденції розвитку внутрішнього ринку під дією світової економічної кризи.

Уповільнення темпів зростання сукупного попиту на внутрішньому ринку. Як зазначалося вище, на зовнішньому ринку національної економіки суб'єкти зовнішньоекономічної діяльності отримують доходи від експорту продукції, які, у кінцевому підсумку, спрямовують на внутрішнє споживання. У I–III кв. 2008 р. зовнішній ринок товарів і послуг України розвивався досить активно. Наприклад, експорт товарів і послуг у 2008 р. збільшився на 33,7%, у 2007 р. – на 27,4% порівняно з попереднім роком, що забезпечувало стабільне зростання доходів резидентів внутрішнього ринку [15].

Крім того, починаючи з 2004 р. сукупні доходи населення та підприємств на внутрішньому ринку почали активно зростати за рахунок запозичених фінансових ресурсів нерезидентів. Як показують розрахунки, наприклад, у 2006 р. обсяг сукупного попиту на внутрішньому ринку за рахунок запозичених фінансових ресурсів нерезидентів збільшився на 3,1%, у 2007 р. – на 5,8%, у 2008 р. – 8,2%.

У IV кв. 2008–2009 рр. зазначені вище джерела зростання доходів резидентів перетворилися на *стримуючий* чинник зростання сукупного попиту на внутрішньому ринку. Так, у якщо в III кв. 2008 р. збільшення експорту товарів і послуг становило 146,3% порівняно з відповідним кварталом попереднього року, то вже в IV кв. 2008 р., експорт товарів і послуг становив лише 99,8% обсягу відповідного періоду попереднього року. Це означало, що грошові доходи резидентів

¹⁸ Пропозиції щодо реформування системних інститутів внутрішнього ринку України представлено в науково-дослідній роботі "Розроблення проекту Комплексної програми розвитку внутрішнього ринку на 2008 – 2012 роки", яка в 2008 р. виконувалася в ДУ "Інститут економіки та прогнозування" НАН України. Частково вони були враховані при підготовці Концепції державної цільової економічної програми розвитку внутрішнього ринку на період до 2012 року, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 вересня 2008р. № 1249-р. та Державної цільової економічної програми розвитку внутрішнього ринку на період до 2012 року, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 5 серпня 2009 р. № 828.

національної економіки почали стрімко зменшуватися від експортної діяльності. Ця тенденція продовжилася і в 2009 р. Наприклад, у 1 півріччі поточного року експорт товарів і послуг становив лише 57,8% порівняно з відповідним періодом попереднього року [15].

Крім того, у 2009 р. на внутрішній ринок перестали надходити кошти нерезидентів для кредитування домогосподарств та підприємств. Опосередковано про це свідчить той факт, що у вересні 2009 р. кредитні зобов'язання резидентів національної економіки в іноземній валюті становили лише 88,9% обсягу кредитів, що були надані банківськими установами в іноземній валюті станом на грудень 2008 р. [17]. Крім того, грошові доходи резидентів внутрішнього ринку почали зменшуватися внаслідок зростання заборгованості за минулими покупками, зробленими в кредит в іноземній валюті. У результаті девальвації національної валюти в IV кв. 2008 р. більш ніж на 60% резиденти внутрішнього ринку були змушені в 2009 р. збільшити свої витрати на придбання іноземної валюти для сплати кредитних зобов'язань.

У зв'язку зі зменшенням грошових доходів резидентів вітчизняної економіки від зовнішньоекономічних операцій, у 2009 р. мали б суттєво зменшитися, у першу чергу, наявні доходи населення, що можуть спрямовуватися на закупівлю товарів і послуг на внутрішньому ринку. Однак за даними статистичної інформації номінальний наявний дохід у розрахунку на одну особу населення в II кв. 2009 р. становив 105,9% до відповідного періоду попереднього року [18]. У той же час у II кв. 2008 р. цей показник відповідно становив 145,5% [19]. Ця тенденція означає, що в 2009 р. на внутрішньому ринку України, на відміну від переважної більшості розвинених країн¹⁹, відбулося не зменшення, а лише вповільнення темпів зростання сукупного попиту. Тобто немає підстав розглядати сукупний попит на внутрішньому ринку як чинник зменшення результатів ділової активності у вітчизняній економіці, а заодно й джерело кризових явищ. Їхні витoki доцільно шукати в чинниках, що зменшують обсяг сукупної пропозиції товарів і послуг на внутрішньому ринку.

Зменшення обсягу сукупної пропозиції товарів і послуг на внутрішньому ринку. У 2009 р. до суттєвих чинників, що стримували збільшення пропозиції товарів і послуг на внутрішньому ринку в 2004 – I – III кв. 2008 рр., додалося два: *перший* – зростання вартості імпортованих виробничих ресурсів внаслідок девальвації гривні; *другий* – збільшення трансакційних витрат домогосподарств і підприємств на внутрішньому ринку. Докладніший аналіз впливу цих чинників на сукупну пропозицію товарів і послуг на внутрішньому ринку показав таке.

Перший чинник: зростання вартості імпортованих виробничих ресурсів. Як зазначалося вище, у IV кв. 2008 р. обмінний курс гривні відносно основних світових валют зменшився більш ніж на 60%. Це спричинило різке зростання вартості імпортованих первинних природних ресурсів (природного газу та нафти тощо), послуг, інвестиційних та споживчих товарів (технологічне обладнання, транспортні засоби, побутова техніка тощо). Можливості вітчизняних підприємств щодо закупівлі імпортованої продукції зменшилися майже в 2 рази. Ураховуючи, що в 2008 р. частка імпорту становила 55,1% у структурі ВВП [15], це призвело до масштабного скорочення пропо-

¹⁹ Про зменшення сукупного попиту на внутрішніх ринках переважної більшості розвинутих країн свідчить таке явище, як дефляція. Так, за даними ОЕРС, в європейських країнах – членах цієї організації гармонізований індекс споживчих цін знизився у вересні 2009 р. на 0,3% порівняно з відповідним періодом 2008 р., у серпні – на 0,2%. Наприклад, у Великій Британії споживчі ціни зросли у вересні на 1,1% у річному вимірі, в Італії на 0,2%. Водночас, у Франції зафіксовано зменшення цін на 0,4%, Німеччині – на 0,3%. Для порівняння: в США індекс споживчих цін у вересні, порівняно з відповідним місяцем 2008 р., зменшився на 1,3%, у серпні – на 1,5%. В Японії у вересні 2009 р. відбулося зменшення рівня споживчих цін на 2,2% у річному обчисленні, як і в попередні два місяці, у Канаді – на 0,9% [20, с. 6].

зиції продукції на внутрішньому ринку. Наприклад, у 2008 р. частка товарів іноземного виробництва становила понад 35% у роздрібному товарообороті підприємств. Це означає, що в 2009 р., в результаті девальвації гривні фізичний обсяг роздрібного товарообороту підприємств має зменшитися у межах 17%. Статистичні дані це скорочення повністю підтверджують. Так, у січні–листопаді 2009 р. оборот роздрібною торгівлі становив 83,5% у порівнянні з відповідним періодом попереднього року, тобто він зменшився на 16,5% [21].

Другий чинник: збільшення трансакційних витрат домогосподарств і підприємств. Величина трансакційних витрат суб'єктів внутрішнього ринку характеризує їхні ризики здійснення товарообмінних операцій²⁰. Якщо товаровиробник не впевнений, що його дохід від товарообмінних операцій на ринку є незалежним від політичної доцільності; зміни в грошовій політиці є передбачуваними; торговий чи фінансовий посередник є надійним, то він реагує неадекватно на зростання попиту споживачів. *Великі трансакційні витрати учасників ринку призводять до того, що потік грошей від споживача в реальний сектор економіки, а з нього до споживача переривається.* У результаті відбувається скорочення товарного виробництва, що у свою чергу спричиняє зменшення доходів і відповідно попиту учасників ринку на товари й послуги. Так, розвиток ринку опиняється в зачарованому колі постійного зменшення товарного виробництва продукції.

Чи зросли в 2009 р. трансакційні витрати резидентів внутрішнього ринку України до величини, що спричинила зменшення обсягів товарного виробництва продукції? Для позитивної відповіді на це запитання є вагомі підстави. Спробуємо виокремити основні серед них.

■ *Зміна структури сукупного попиту на внутрішньому ринку.* У зв'язку з подорожчанням імпорту продукції на внутрішньому ринку України в першій половині 2008–2009 рр. розпочалася масштабна зміна споживчих переваг населення. Для того щоб підприємства наважилися на випуск більшої кількості продукції на внутрішній ринок, на неї повинен сформуватися стійкий попит протягом певного періоду часу. Ураховуючи, що інвестиційний попит є похідним від споживчого, то в період зміни споживчих переваг підприємства припиняють інвестиційну діяльність через відсутність достовірної інформації про те, які ж товари й послуги користуються підвищеним попитом населення. У цей період доходи та обсяги продажу підприємств зменшуються й відповідно їх можливості щодо залучення власних або запозичених фінансових ресурсів для інвестування в розширення виробництва.

Про те, що на внутрішньому ринку відбувається зміна структури сукупного попиту, свідчать багато фактів. Показовий серед них – у великих торгових мережах асортимент товарів у 2009 р. зменшився в 10 разів, причому, за прогнозами експертів, у наступному році ця тенденція продовжиться, але вже більш помірними темпами – зменшення очікується в 2–2,5 раза [22].

■ *Зростання рівня недовіри між учасниками внутрішнього ринку.* Ця тенденція є наслідком першої. В умовах, коли торгівля зменшує асортимент закупівлі товарів, товаровиробники зіштовхуються із проблемами її збуту в роздрібній мережі. Це збільшує ризики їх кредитування з боку банківських установ. Наприклад, нові кредити, надані в сектор нефінансових корпорацій, у серпні становили 55,6 млрд грн, зменшившись за місяць на 5,3 млрд грн, або на 8,7%. Порівняно з відповідним місяцем попереднього року обсяги кредитування скоротилися на

²⁰ Трансакційні витрати суб'єктів внутрішнього ринку регулюються переважно системними інститутами: отриманням доходу від об'єкта власності, часово-просторового, грошей, посередника. Наприклад, руйнація інституту грошей унеможливує існування контрактної системи поставки товарів і надання послуг у майбутніх періодах, що збільшує невизначеність у діях учасників ринку та призводить до зростання їхніх трансакційних витрат.

30,1% [23]. Банки надають перевагу альтернативному варіанту розміщення фінансових ресурсів – закупівля ОВДЗ під 23–24% річних на короткий термін від 6 місяців до 2 років, який є менш ризикованим.

■ *Збільшення кількості випадків опортуністичної поведінки учасників внутрішньому ринку.* Опортуністична поведінка учасників ринку проявляється в тому, що вони намагаються отримати односторонні переваги за рахунок інших суб'єктів ринку, у тому числі держави. Це означає, що частина учасників ринку свідомо йде на невиконання контрактних зобов'язань, щоб отримати додаткові доходи або зменшити величину власних збитків за рахунок своїх контрагентів. За цих обставин ринок втрачає здатність відбирати найбільш ефективні фірми, що в кінцевому підсумку призводить до зменшення сукупної пропозиції товарної продукції в економіці. Наприклад, у IV кв. 2008 р. опортуністична поведінка учасників внутрішнього ринку набула значного масштабу. Особливо небезпечним було те, що вона отримала поширення в банківській сфері. За інформацією ГНАУ, з економіки України банківськими установами було виведено більше 17,5 млрд дол. США [24, с. 6].

Частина загроз, що зменшують сукупну пропозицію на внутрішньому ринку України будуть нейтралізовані в короткостроковому періоді. За свідченням експертів, довіра населення до банківської системи може відновитися в економіці через 1,5–2 роки. Зміна структури сукупного попиту, як свідчить досвід, може стабілізуватися вже у першому півріччі 2010 р. Опортуністична поведінка учасників ринку може бути якщо не припинена, то суттєво зменшена органами державної влади протягом року. Девальваційний резерв, що утворився на внутрішньому ринку, збережеться протягом 2–3 років і буде стимулювати імпортозаміщення у вітчизняній економіці. Усе це позитивно вплине на відновлення результативності ділової діяльності учасників ринку, але на рівні, що існував до III кв. 2008 р.

Якщо з позиції цих фактів відповісти на поставлене вище запитання, то з великою долею вірогідності можна стверджувати таке. Світова економічна криза, що справляє домінуючий вплив на розвиток внутрішнього ринку з IV кв. 2008 р., у майбутньому не започаткує новий діловий цикл в економіці України. Часткова нейтралізація наслідків світової кризи певним чином лише прискорить закінчення фази "уповільнене зростання" сучасного ділового циклу. Це дає підстави для такого прогнозу. *Після закінчення кризи у світовому господарстві на економіку України очікує відновлення тенденції вповільненого зростання, що з часом має перейти в V фазу сучасного ділового циклу: "уповільнений спад результатів ділової активності" з усіма супутніми для неї негативними наслідками.* Проте цей прогноз не є безальтернативним. Вихідна умова його здійснення: незмінний устрій внутрішнього ринку. Якщо він буде реформований у межах вираженої державної антициклічної політики, то внутрішній ринок може розвиватися зовсім за іншим сценарієм, що притаманний початку нового ділового циклу.

Висновки та пропозиції.

1. Виявлення природи обмежень зростання та спаду ринку є змістом теорії економічної динаміки. Якщо за наслідками економічного аналізу дійти висновку, що кризові явища на ринку були спричинені екзогенними чинниками, то за цим потрібно визнати, що державна політика має досить обмежений арсенал заходів щодо їх подолання. Тобто кризові явища в національній економіці існуватимуть доти, поки не зникнуть зовнішні сили, що їх спричинили. За цих умов економічна політика здатна лише прискорити адаптацію учасників ринку до руйнівних наслідків екзогенних чинників. І навпаки, якщо кризові явища детерміновані переважно ендогенними чинниками, то органи влади мають можливість прогнозувати їхнє виникнення на ринку, обмежувати дію в часі тощо.

2. Інституційна структура внутрішнього ринку може автономно виконувати роль ендогенного чинника коливань зростання національної економіки. Без визнання цього положення складно пояснити, чому економіка тієї чи іншої країни може роками або навіть десятиліттями перебувати на "дні" (на мінімальному рівні) товарного виробництва, або скоротити фазу зростання ще до того, як будуть повністю вичерпані всі наявні обсяги природних та технологічних ресурсів.

3. Протягом 1991–2009 рр. внутрішній ринок України розвивався в межах двох ділових циклів. У 1991–1999 рр. на внутрішньому ринку розвивався попередній діловий цикл у межах V фази: "уповільнений спад результатів ділової активності". Ця фаза розпочалася в економіці України як складової частини народного господарства СРСР у 1990 р. У цей рік вітчизняна економіка пройшла коротку фазу рецесії й вступила у фазу вповільненого спаду. У січні 2000 р., на внутрішньому ринку України розпочався сучасний діловий цикл. Протягом цього місяця ринок пройшов I фазу: "відродження" і вступив у II фазу: "прискорене зростання результатів ділової активності". У 2004 р. на внутрішньому ринку розпочалася нова III фаза сучасного ділового циклу: "уповільнене зростання результатів ділової активності".

4. Зовнішньоекономічна кон'юнктура протягом 1991–2009 рр. тричі виконувала роль потужного екзогенного "шоку", що прискорював протікання фаз ділових циклів на внутрішньому ринку України. Під його дією: у 1991–1993 рр. фактично була сформована сучасна структура товарного виробництва в Україні; 1998–1999 рр. – створені сприятливі умови для початку сучасного ділового циклу; 2008–2009 рр. – перервано тенденцію прискореного стимулювання сукупного попиту на внутрішньому ринку за рахунок кредитних ресурсів нерезидентів.

5. Світова економічна криза, що справляє домінуючий вплив на розвиток внутрішнього ринку з IV кв. 2008 р., не стане чинником початку нового ділового циклу в економіці України. Часткова нейтралізація наслідків світової кризи певним чином лише прискорить закінчення фази вповільненого зростання сучасного ділового циклу. Це дає підстави для прогнозу, що після закінчення кризи у світовому господарстві на економіку України очікує відновлення тенденції вповільненого зростання та перехід до V фази сучасного ділового циклу: "уповільнений спад результатів ділової активності" з усіма супутніми їй негативними наслідками.

6. Новий діловий цикл на внутрішньому ринку України може розпочатися за умови реформування його інституційної структури в межах виваженої державної антициклічної політики та нейтралізації загроз, що спричинила світова економічна криза, за допомогою активної антикризової політики. Лише за цих обставин (після відновлення ділової активності у світовому господарстві) Україну може очікувати прискорене економічне зростання.

7. Антициклічна політика держави на внутрішньому ринку України має мати довгостроковий характер і передбачати збільшення продуктивності використання наявних виробничих ресурсів у товарному секторі виробництва вітчизняної економіки. Її заходи доцільно спрямувати на розширення внутрішніх ринків інвестиційних та споживчих товарів за рахунок вітчизняної продукції, збільшення її експорту на зовнішні ринки.

8. Особливість економічної кризи, що охопила економіку України в IV кв. 2008 р., полягає в тому, що вона призвела не до зменшення, а лише до уповільнення темпів зростання номінальних наявних доходів населення. Це означає, що сукупний попит на внутрішньому ринку не можна розглядати як джерело кризових явищ у вітчизняній економіці в 2009 р. Зазначений висновок доцільно розглядати як ключовий при формуванні основних засад антикризової економічної політики. Важливо, щоб вони передбачили зростання доходів населення на величину, що перевищує рівень інфляції на 2–3% та перерозподіл грошових доходів

між різними соціальними групами з метою зменшення рівня їх соціальної диференціації (між найбільш забезпеченими та незаможними верстами). За цих умов швидкість виходу України із кризового стану буде безпосередньо пов'язана з ефективністю державної політики щодо нейтралізації дії чинників, що спричиняють зростання вартості імпортованих матеріальних ресурсів, та зростання трансакційних витрат домогосподарств і підприємств на внутрішньому ринку.

Література

1. Туган-Барановский М.И. Периодические промышленные кризисы : 3-е изд. – СПб : Т-во О.Н. Поповой, 1914.– 466 с.
2. Шумпетер Й. Теория экономического развития / Пер. с нем. В.С.Автономова, М.С.Любского, А.Ю.Чепуренко – М. : Прогресс, 1982. – 455 с.
3. Антология экономической классики / Предисловие, составление И.А.Столярова. – М. : "ЭКОНОМ", "Ключ", 1993. – 486 с.
4. Хансен Э. Экономические циклы и национальный доход / Пер. с англ. Э.Г.Лейкина, Л.Я.Розовского. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1959. – 760 с.
5. Харрод Р.Ф. К теории экономической динамики / Пер. И.К.Дашковского. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1959. – 212 с.
6. Петерс Э. Хаос и порядок на рынках капитала. — М. : Мир, 2000. – С. 336.
7. Пустовойт О.В. Ринок: економічна сутність, типова і видова різноманітність // Економічна теорія. – 2008. – № 4. – С. 44–55.
8. The Ukraine Competitiveness Report 2008, published by World Economic Forum [Електронний ресурс]. – 2008. – 176 р. – Доступний з: <<http://www.weforum.org>>.
9. Кораблін С.О. Сукупна пропозиція та оптимальна інфляція // Економіка і прогнозування. – 2005. – № 1. – С. 9–32.
10. Гесць В.М. Нестабільність та економічне зростання. – К. : Ін-т екон. прогноз., 2000. – 344 с.
11. Полтерович В.М. Элементы теории реформ. – М. : ЗАО "Издательство "Экономика", 2007. – 447 с.
12. Народне господарство України у 1991 році : Стат. щорічник. – К. : Техніка, 1992. – 468 с.
13. Народне господарство України у 1993 році : Стат. щорічник. – К. : Техніка, 1994. – 494 с.
14. Основні показники економічного та соціального стану України за 1991–2001 роки // Бюлетень Національного банку України. – 2008. – № 11. – С. 38–41.
15. Основні показники економічного розвитку [Електронний ресурс] / Статистичний бюлетень Національного банку України (електронне видання). – 2009. – Березень. – Доступний з: <<http://www.bank.gov.ua>>.
16. Индексы потребительских цен на товары и услуги у 2008 році [Електронний ресурс]. – Доступний з : <<http://www.ukrstat.gov.ua>>.
17. Грошово-кредитна статистика [Електронний ресурс] / Статистичний бюлетень Національного банку України (електронне видання). – 2009. – Серпень. – Доступний з: <<http://www.bank.gov.ua>>.
18. Наявний доход населення України за II квартал 2009 року [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики України. – Доступний з: <<http://www.ukrstat.gov.ua>>.
19. Наявний доход населення України за січень–червень 2008 року [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики України. – Доступний з: <<http://www.ukrstat.gov.ua>>.
20. Дефляція в ОЭСР составила 0,3% // Экономические известия. – 2009. – 4 ноября. – С. 6.
21. Объемы оборота розничной торговли за сентябрь–октябрь 2009 року [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики України. – Доступний з : <<http://www.ukrstat.gov.ua>>.
22. Грызня между супермаркетами и поставщиками повысит цены на продукцию [Електронний ресурс]. Бизнес гид // Интернет газета для бизнесменов и потребителей, 2009. – 8 октября. – Доступний з: <<http://biznesgid.com.ua/news/08.10.09/7837.html>>.
23. Нові кредити [Електронний ресурс] / Бюлетень Національного банку України. – 2009. – Серпень. – С. 34. – Доступний з : <<http://www.bank.gov.ua>>.
24. Непрякина Н., Черный Р. Неправильный вывод // Комерсантъ Украины. – 2009. – № 35. – 27 февраля. – С. 6.

Надійшла в редакцію
24.09.2009 р.